Ponyi László: Íme az ember(állat)! Recenzió Csányi Vilmos: Íme az ember – A humánetológus szemével című könyvéről

Csányi Vilmos: Íme az ember – A humánetológus szemével Budapest, Libri Kiadó (2015)

Eredeti olvasatban az Ecce homo jelentése: Íme az ember! A kifejezéshez történetet is kapcsolódik, nem is akármilyen. János evangéliumában Pilátus tanácstalanul mutat rá a tömeg előtt a már megostorozott, töviskoronát és bíborpalástot viselő szenvedő Jézusra. Ecce homo! Ezt a szenvedéssel, bánattal és kegyetlenséggel áthatott pillanatot festette meg Munkácsy is hasonló című képén. Magát a kifejezést immanens értelmezésben is sokféleképpen lehet használni. Használjuk is. Jól, rosszul, művelten, félművelten, közvetlen és átvitt értelemben, ironikusan, fájdalmasan, individuálisan és globális értelemben is. Lehet vallást, filozófiát, világot építeni rá. Gondolhatunk a kifejezésen keresztül egy megváltóra, egy emberre, akár az emberiségre is. Íme, az ember a 21. században, a környezetszennyezés, a globális békétlenség, a háborúk, a szegénység és a gyűlölet kellős közepén.

Csányi a címet vélhetően könnyed, frappáns, mégis a könyv gondolatiságát megalapozó, tartalommal bíró felütésnek szánta. Talán jóval többnek is ennél, hiszen a könyv témája és tárgya maga az emberiség a humánetológus szemüvegén keresztül. Az biztos, hogy nem egyre gondoltak Pilátussal. Csányi könyvének borítóján, a tükörbe kifinomult modorossággal pillantó újkori emberre, egy jókora gorilla (Rodin gondolkodója lenne?) néz vissza jelentőségteljesen. Félreértés azonban ne essék, a könyv rólunk, emberekről szól. Csányi szerint arról az állatfajról, akit a gének szintjén 1-2 % választ el a csimpánz nevű főemlőstől. *„Az ember, amikor összetett kultúrákban él, hajlamos megfelejtkezni arról, hogy genetikai felépítése a kultúrák kifejlődése során kevéssé változott. Ugyanúgy az állatvilág egyik faja, mint millió évekkel ezelőtt.”*

Ennél a résznélakár félre is tehetnék a könyvet azok, akik az evolúcióra és a teremtésre egymást kizáró fogalomként gondolnak. Azonban inkább ne tegyék. Azért ne, mert egyrészt az evolúció és Isten léte ma már – ahogy mondják – nem feltétlenül egymást kizáró fogalmak, másrészt pedig Csányi éppen azt az 1-2 %-ot bontja ki mintegy 400 oldalon, ami a különbség az emberek és az emberszabásúak között. Szóval elsősorban, sőt kizárólag rólunk szól a könyv.

A mű két nagy részből áll. Az első az ember természetével foglalkozik, a másik pedig az ősi közösségek felbomlásával és az emberi kultúrák kialakulásával. Az első fejezetben megismerkedhetünk a hiedelmeket készítő állat (ember) természetével és kialakulásával, a csoportokat és közösségeket működtető legfontosabb biológiai mechanizmusokkal, az emberek rendszerszervező képességével, konstrukciós készségével és annak összetevőivel. A második fejezet már a modern társadalmak bonyolult mechanizmusaival, a másodlagos szocializációval, az egyszemélyes közösségek és kultúrák kialakulásával, a kulturális agresszió megjelenési formájával, a háborúval és a globalizáció időszakában zajló jelenségekkel foglalkozik. A könyv a tudományra vonatkozó elméleti okfejtéssel zárul, amelyben a szerző többek között ír a hiedelmek és a tudományos gondolkodás kapcsolatáról, a tudomány nagy kérdéseiről és arról is értekezik még, hogy vajon megjósolható-e a jövő. Összességében sok mindenről sokféle összefüggésben ír a szerző. Éppen ezért is a műből elsősorban – a Kulturális Szemle profiljához is illően – a kultúrára és az emberi közösségekre vonatkozó megállapításokat próbálom bemutatni.

Kezdjük azzal, hogy Csányi különbözőségünket az állatoktól elsősorban abban látja, hogy tőlük eltérően, mi hiedelmeket készítünk. A mű írójának szóhasználata a hiedelem esetében, a korábban megszokott, inkább negatív konnotációk helyett, alapvetően pozitív, értékkel bíró gyűjtőfogalomként szerepel. A szerző értelmezésében az ember legalapvetőbb tudása a valóságról lényegében a hiedelmek hatalmas gyűjteménye. Ezen alapul a közösségben való helyes viselkedés is. A hiedelem így az emberi társadalmak alapja is, ezek tartják össze a kultúrát is, melyek nélkül az azonnal szétesne. Az egyén a közösségtől kapja az általa szentesített hiedelmeket, amelyek nem csak a miért, hanem a hogyan kérdésekre is választ adnak.

A szerző rendszerelméleti alapokon álló megközelítése szerint a közösség lényegében egy olyan szociális rendszer, amelynek működése a rendszert alkotó elemek kölcsönhatása révén születik meg. Ennek pedig egyetlen alapvető célja van, a fennmaradás.

A közösségi létformának olyan meghatározó feltételei vannak a közös hiedelmek mellett, mint a közös tevékenység, a közösen létrehozott konstrukciók, valamint a közösséghez való hűség, amely az előző három feltétel megléte esetén jön létre. A működő közösségek egyik legfontosabb jellemzője az, hogy az egyén képes a saját érdekeit a közösség érdekei alá rendelni. Csányi mindezeket az ember veleszületett rendszerszervező képességének is nevezi. Amennyiben ezek a feltételek hiányoznak, a csoportok szétesnek, vagy túl gyakran cserélődnek a tagjaik. A közösség kohézióját nem csak racionális, hanem emocionális elemek is biztosítják. Ilyen a barátság, szeretet, közös történet, közös értékek. Történeti síkban Csányi három típusú közösséget különböztet meg. Az archaikus, a modern és az egyszemélyes közösséget. Az archaikus közösségeket az jellemzi, hogy sokféle kultúrájú, egyszerű vallási hiedelmekkel és szokásokkal rendelkező közösségek élnek többnyire békésen egymás mellett. Legfőbb vonásuk az, hogy minden élethelyzetben együtt vannak. Rendszerük szociális alapú, legfőbb céljuk önmaguk és létfeltételeik reprodukálása. A személyes autonómiára ezekben a közösségekben az egyénnek nem sok lehetősége nyílik, nincs is igazán igény rá. Az individuum feloldódik a közösségben. A modern közösségek lényege ezzel szemben a differenciáltság és elkülönültség. Elkülönül a család, a munkahely, a szabadidő, a vallás, az iskola és így tovább. Az egyén itt már különböző közösségekben és szervezetekben éli meg az életét. Csányi szerint (is) a történelem folyamán az emberi közösségek gyorsan redukálódtak. A modern közösségekben az individuum személyes autonómiája az idők során folyamatosan erősödött. Ezekben az úgynevezett egyszemélyes közösségekben az egyén már csak önmagához hűséges, de azért még képes a különböző közösségekkel való egyeztetésre. Ez a közösségtől való korábbi organikus és elválaszthatatlan kötődéstől megszabadított egyén aztán, korábban soha nem

látott, tömegesen jelentkező reakciókat mutat. Neurózist, depressziót és egyéb mentális zavarokat. Ebben az élethelyzetben az egyén érdeke már erősebb a közösségénél. Csányi szerint a szélsőséges liberalizmus végeredményben az egyszemélyes közösségek ideológiai alapját jelenti. *„Az egyszemélyes közösség így egy parányi kis kultúra, egyetlen résztvevővel, aki saját magával, mint aktív szervezővel és végrehajtóval végzi a közös akcióit, hiedelmei egyéniek, az óriási kínálatból válogatja azokat a személyiségfejlődés évei során és a közös konstrukció ő maga az egyszemélyes közösség. Minden érzelmi kapcsolat, érdek, hűség saját maga felé irányul*." Az egyszemélyes közösség is kialakítja a kultúráját, tevékenységét, hiedelmeit, elképzeléseit a világról. Az egyszemélyes kulturális konstrukció problémája azonban az, hogy az egész darabjainak az összeszedése csupán estleges, és arra sincs idő, hogy ezek a kulturális elemek összehangolódjanak, működő egésszé álljanak össze. Nincsenek meg a közös kulturális minták, normák, a közös erkölcsi fundamentum sem, a jó és rossz, az értékes és értéktelen így viszonylagossá válhat.

A kultúra szó jelentéstartalmát Csányi Vilmosnál nem lehet olyan markánsan megközelíteni, leszűkíteni és tipizálni, mint a közösség definícióját. Az néhol tágabb, néhol szűkebb értelmezésben is jelentkezik a műben. A kultúra számára – hasonlóan a közösséghez – elsősorban egy olyan szociális rendszert jelent, amelynek komponensei maguk az emberek, a közös hiedelmek, a használati tárgyak, a mindennapokban jelentkező viselkedési szokások, a nyelvhasználat és a rítusok. A szerzőnél a kultúra olyan normatív erőt is jelent, amely jelentősen befolyásolja, szabályozza az ember szexualitását és agresszióját. Egy újabb olvasatban az ember a közösség és a kultúra megjelenésével szerveződött társadalomba. Ennek a társadalomnak a természete kettős: az ember biológiai adottságainak és a kultúra struktúráinak kölcsönhatásából jön létre. A kultúrának Csányi értelmezésében aztán van egy etikai, individuális olvasata is. Véleménye szerint az ember önmagában se nem jó, se nem rossz, azzá a kultúrája teszi. A szerző esetenként a kultúrát tágabb értelemben – érzésem szerint – szinonim kifejezésként használja a társadalom, vagy civilizáció szavunkkal és jelentéstartalmaival. Azt mondja, hogy az ember azóta nevezhető embernek, amióta kultúrákban él. Kultúraképző tehetsége biológiai adottság, a viselkedésszabályozó gének tevékenységén alapul. Ez a tehetsége segít aztán abban is, hogy életének történései, élményei, tanulmányai alapján kialakítsa a saját, csak rá jellemző személyes kultúráját. Ez is a magyarázata annak, hogy egyediek és megismételhetetlenek vagyunk. Igaz, bár veszélyes gondolatnak tűnik ez az egyén, de az emberiség számára is, hiszen szerénység helyett önelégültséghez, egoizmushoz és felelőtlen lépések megtételéhez vezethet. Okozhatja egyszer akár a vesztünket is a talán nem is olyan távoli jövőben.

Csányi másik fontos gondolata az, hogy azonosak vagyunk a saját történetünkkel, és mivel nincs két egyforma történet, nincs két egyforma ember sem a világon. A szerző azt is állítja, hogy a modern társadalmak vizsgálatánál szükség van a biológiai tényezők elemzésére is. Viselkedésünknek olyan, részben racionálisnak, részben ösztönösnek nevezhető biológiai determinációi vannak, mint az emberi agresszió, az intenzív szexualitás, a rangsor, a szabálykövetés kialakításának kényszere, és a családdal kapcsolatos viselkedésformák. Ezeket a meghatározottságokat az emberi kultúra azonban nem oldotta fel (nem tudta / nem akarta?), csupán szabályozni igyekszik.

Csányi összességében borúlátó az emberiség jövőjét illetően. A biológiai törvények alapján az emberi faj összeomlás előtt áll. A globalizáció korában megszűntek azok a kis közösségek, amelyekben még igazán jól érezte magát az ember. Ebben az időszakban már nincs lehetőség a stabil közösség kialakítására sem. Nem létezik mindenki által elfogadott egységes globális kultúra,

és az is kétséges, hogy a földlakó 7-10 milliárd ember képes-e hosszabb távon létrehozni ilyet. Ma már nincsenek közös hiedelmek és nem igazságos az újraelosztás folyamata sem. Hihető ez? De még mennyire! Végzetszerű a pusztulásunk? Az talán mégsem, hiszen Csányi mindezek mellett és ellen azt is mondja, hogy az ember nincs kiszolgáltatva a sorsnak, ha aktívan irányítja azt. A lényeg, hogy van lehetősége a választásra. A sztoikusok persze, Marcus Aurélius, Zénón, vagy akár Márai is, azért ezt máshogy gondolták. Azért ezzel nincs is baj. Azonban mi van akkor, ha az ember nem választhat, nem élheti meg a saját sorsát és nem lehet azonos a saját történetével? Auschwitz, a Gulág, Srebrenica, vagy éppen a Bataclan áldozatainak nem volt lehetőségük a választásra. Nem volt esélyük arra, hogy felépítsék, megéljék és befejezzék önmaguk mindenki mástól különböző történetét. Az áldozatoknak ebben az összefüggésben nem volt saját történetük, és nem volt saját sorsuk sem. Befejezetlen torzók a saját maguk és az emberiség történetében is. A sztoikusoknak sincs teljesen igazuk. Nem mondhatjuk azt sem, hogy ez volt a saját sorsuk, saját történetük, mert ezzel meg elfogadjuk az elfogadhatatlant, legitimáljuk a gyilkos, népirtó, az emberéletet semmibe vevő rendszereket.

Számomra is felejthető, de az egyén és közösség szempontjából is megkérdőjelezhető a marxista és korábbi neveléstörténeti irányzatok határtalan optimista hite a nevelés mindenhatóságáról. Megfelelő mértékű és kritikus önreflexió esetén (is) tapasztalhatjuk, hogy olyan, önmagunk számára kötelező meghatározottságokkal szembesülünk életünk során, amelynek igazán semmi köze a rációhoz, a neveléshez, a tudatos és elvárt erkölcshöz és szokásrendszerhez. Zsigeri, ösztönös, irracionálisnak is tekinthető cselekedeteink sora meghatározó módon alakítja életünket a programszerű és racionális tevékenységeink mellett/alatt/felett. Összességében mit és milyen arányban örököltünk és mit kaptunk a szocializációs folyamatok alatt? Ma már nekem is úgy tűnik, sokkal többet hoztunk, mint kaptunk. Egyébként meg az sem kevés, amit kaptunk…

Csányi könyve ezért is jó. Kérdések feltevésére ösztönzi az embert a saját mibenlétével, természetével, lényegi sajátosságaival kapcsolatban. Nem hagy, piszkál, gondolkodtat, időnként állásfoglalásra kényszerít. A szerző tulajdonképpen továbbírja és összegzi eddigi életművét az emberi természetről és viselkedésformákról. Teszi ezt hol természettudósként, hol filozófusként, hol szépíróként. Gondolatai, érvelései, okfejtései újra és újra egymásba kapaszkodnak, más és más példákon keresztül erősítik mondanivalóját. Amit ír, az egyszerre természettudomány, filozófia, történelem, néprajz, szociológia és pszichológia. Újraír, átgondol, szintetizál, új értelmezési kereteket állít fel, eltér a társadalomtudományos gondolkodás hagyományos fogalomhasználatától, segít újragondolni saját magunkat és azt a koordinátarendszert is, amiben élünk.

Csányia könyve alapjángyakorlott oktató és pedagógus is. Emberi természetünk biológiai alapjainak „füves könyvét” írta meg, amiben értelmez, magyaráz, tanácsokat ad, és néhol segít megérteni emberi létünk időnként érthetetlen, irracionális és kegyetlen mivoltát. Tanít minket az emberi viselkedés szabályaira, arra, hogyan viseljük el egymást, hogyan szeressük, fegyelmezzük és szocializáljuk gyermekeinket, hogyan értsük jól, és hogyan is kezeljük megfelelően önmagunkat. Olyan könyv ez, amelyben egy koordinátarendszerben olvashatunk többek között magunkról, a hiedelmeket készítő állatról, a háborúról, mint kulturális agresszióról, a politikusok kettős természetéről, a delfinszövetség rejtelmeiről, az archaikus társadalmakról, az agymosás pszichológiai technikájáról, a vérfertőzésről és homoszexualitásról, vagy éppen a szoros közösségben élő nők menstruációs ciklusának harmonizációjáról. A szerző könyvének végén még arra is kísérletet tesz, hogy elmeséli mi lesz velünk a halálunk után. Inkább nem mondom azt, hogy aki nem hiszi, járjon utána.